

Byzantina Symmeikta

Vol 16 (2003)

SYMMEIKTA 16

Χρόνος εργασίας και ελεύθερος χρόνος των επαγγελματιών του Χάνδακα την ύστερη βενετική περίοδο

Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.907](https://doi.org/10.12681/byzsym.907)

Copyright © 2014, Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Α. (2008). Χρόνος εργασίας και ελεύθερος χρόνος των επαγγελματιών του Χάνδακα την ύστερη βενετική περίοδο. *Byzantina Symmeikta*, 16, 115–131. <https://doi.org/10.12681/byzsym.907>

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΡΟΝΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ
ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Στη Βενετία μία από τις καμπάνες του Αγίου Μάρκου ονομαζόταν *marangona*, επειδή σήμαινε κάθε πρωί με την ανατολή του ηλίου κατά τις εργάσιμες ημέρες για να ειδοποιεί τους τεχνίτες των ναυπηγείων να προσέλθουν στην εργασία τους¹.

Αντίθετα με τους αγροτικούς πληθυσμούς, όπου ο κύκλος των γεωργικών εργασιών συνδεόταν με μεγαλύτερες χρονικές περιόδους, στην Κρήτη, οι κάτοικοι των

Το άρθρο αποτελεί αναπτυγμένη μορφή ανακοίνωσης στο ΙΓ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: *Η αντίληψη του χρόνου* (Μονεμβασία, 15-17 Ιουλίου 2000).

1. M. ROBERTI, Il contratto di lavoro negli statuti medioevali, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali* 40, 1932, 47, 49-50· F. C. LANE, *Navires et constructeurs à Venise pendant la Renaissance*, Παρίσι 1965, 179. Βλ. επίσης P. G. MOLMENTI, *La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica*, τόμ. 3, Μπέργαμο 1927-1929, In ανατύπωση Τεργέστη 1973, 203-204. Περισσότερες πληροφορίες για τον χρόνο σε σχέση με τα επαγγέλματα στις πόλεις της ιταλικής κερσονήσου, βλ. A. STELLA, «La bottega e i lavoratori»: approche des conditions de travail des Ciompi, *Annales Économies Sociétés Civilisations* 44, 1989, 529-551 κυρίως 535-541· Donata DEGRASSI, *L'economia artigiana nell'Italia medievale*, Ρώμη 1998, 68-75 και 90-91, όπου αναλυτική βιβλιογραφία. Αναφορές στον χρόνο και στα επαγγέλματα της Βενετίας, βλ. R. MACKENNEY, *Tradesmen and Traders: The World of the Guilds in Venice and the Europe, c.1250-c.1650*, Λονδίνο-Σίδνεϊ 1987, 17· Giorgetta BONFIGLIO DOSIO, Le Arti cittadine, στο G. CRACCO - G. ORTALLI (επιμ.) *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τόμ. 2: *L'età del comune*, Ρώμη 1995, 610-611. Για το ίδιο θέμα στη δυτική Ευρώπη υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία και κυρίως οι μελέτες του J. LE GOFF, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μίφρ. Ρίκα Μπενβενίστιε, Αθήνα 1993, 247-256· ο ΙΔΙΟΣ, Au Moyen Age: Temps de l'Église et temps du marchand και Le temps du travail dans la "crise" du XIVe siècle: du temps médiéval au temps moderne, *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Παρίσι 1977, 46-65 και 66-79. Πβ. και Ph. WOLFF, Le temps et sa mesure au moyen âge, *Annales Économies Sociétés Civilisations* 17, 1962, 1141-1145. Γενικότερα για τον χρόνο κατά την προηγούμενη από την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. τα Πρακτικά του Συμποσίου: *Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au moyen âge (IIIe-XIIIe s.)*, Παρίσι 1984.

πόλεων είχαν διαφορετικούς ρυθμούς². Από όλες τις ομάδες των εργαζομένων, στοιχειώδες ωράριο εργασίας ακολουθούσαν κατά κύριο λόγο οι υπάλληλοι των κρατικών υπηρεσιών, όπως οι δικαστές, οι δικηγόροι, οι γραφείς και άλλοι αξιωματούχοι³. Καθορισμένες από τις αρχές -αν κρίνουμε από τα αντίστοιχα βενετικά επαγγέλματα- θα πρέπει να ήταν οι ώρες εργασίας, καθώς και οι απαιτούμενες παύσεις για φαγητό, όσων τεχνικών εργάζονταν για λογαριασμό του δημοσίου στα ναυπηγεία (μαραγκοί, καλαφάτες, κατασκευαστές κουπιών) και στα οχυρωματικά έργα (μαραγκοί, οικοδόμοι)⁴. Ως προς τους υπόλοιπους επαγγελματίες δεν υφίστατο η έννοια του θεσμοθετημένου ωραρίου⁵ και η επίσημη κρατική πολιτική περιοριζόταν γενικότερα στην καθιέρωση των αργιών και στην επιβολή αυστηρών ποινών, σε περίπτωση που αυτές αθετούνταν.

Μέχρι πρόσφατα πιστευόταν ότι ο χρόνος εργασίας είχε άμεση εξάρτηση από τον φυσικό χρόνο και διαρκούσε από την ανατολή ως τη δύση του ηλίου. Αυτό προφα-

2. Για το θέμα της σχέσης του ανθρώπου με τον χρόνο στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο, βλ. Elisabeth SANTSCHI, *Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires*, *Revue Suisse d'Histoire* 19, 1969, 46-50· Χρύσα Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: Κατάσταση και προοπτική έρευνας, *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 2/1, Ηράκλειο 2000, 16-19· Αναστασία ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Σε αναζήτηση του «χρόνου»: Μέθοδοι και όργανα χρονομετρίας στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, 71-78. Βλ. επίσης, Σ. Α. ΑΞΩΝΙΤΗΣ, *Ανδραγαθικά Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999, 164-165· Ασπασία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Χρόνος και εορτές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ΙΓ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: *Η αντίληψη του χρόνου* (Μονεμβασία, 15-17 Ιουλίου 2000). Για τους χρόνους της οικονομίας γενικότερα, βλ. Σπ. Ι. ΑΞΔΡΑΧΑΣ, Η οικονομία, οι χρόνοι και οι χώροι της, *Ελληνική οικονομική ιστορία 18^{ου}-19^{ου} αιώνας*, έκδ. Σπ. Ι. ΑΞΔΡΑΧΑΣ και άλλοι, τόμ. 1, Αθήνα 2003, 36.

3. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η καθημερινή ζωή, 16-17: Οι δικαστές όφειλαν να προσέρχονται στην εργασία τους πριν σταματήσει να χτυπά η καμπάνα των οφφικιούχων και να εργάζονται έως την ώρα του εσπερινού του Αγίου Μάρκου ή και αργότερα. Οι *domini de nocte* έπρεπε να αρχίζουν την εργασία τους την ίδια ώρα και να παραμένουν στο γραφείο τους μέχρι τις εννέα το βράδυ. Για τις αργίες των βυζαντινών δικαστηρίων, βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια, *Δίκη* 33, 2002, 202-229. Το άρθρο τυπώθηκε με βελτιώσεις και στον *Τιμητικό τόμο του Κώστα Ε. Μπένε ως αίνος της αττικής διαλεκτικής*, τόμ. 5, Αθήνα 2003, 4121-4152.

4. ROBERTI, Il contratto di lavoro, 50· LANE, *Navires et Constructeurs à Venise*, 179· DEGRASSI, *L'economia artigiana*, 69· Βλ. και παρακάτω σ. 126.

5. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η καθημερινή ζωή, 16, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «δεν ξέρομε πόσες ώρες δούλευε ο χρυσοχόος, ο αρτοποιός, ο μουράρος, η ταβερνάρισα, ο υπηρέτης, ο ζωγράφος, ο νεαρός μαθητευόμενος ισαγγάρης. Δεν ξέρομε, αν ο νοτάριος, ο τσιρδίκος γιατρός, ο ντοτόρε της λέτζας είχαν συγκεκριμένες ώρες που δέχονταν την πελατεία τους ή ήταν, ανεξάρτητα από ωράριο, γενικά διαθέσιμοι, όταν κάποιος ζητούσε τις υπηρεσίες τους».

νώς θα ίσχυε για τεχνίτες που εργάζονταν σε ανοικτούς χώρους και όχι σε εργαστήρια, όπου τα φυσικά όρια της ημέρας και της νύχτας δεν σηματοδοτούσαν τη λήξη μίας κοπιαστικής εργασίας, καθώς όφειλαν να εργάζονται και τις νυχτερινές ώρες. Στην πραγματικότητα όμως, ακόμα και για τους τεχνίτες που απασχολούνταν στο ύπαιθρο, οι ώρες εργασίας διέφεραν ανάλογα με την εποχή. Τους χειμερινούς μήνες, όταν το φως το πλίου διαρκούσε λιγότερο, θα πρέπει να υπολογίζουμε περίπου σε 9 τις εργάσιμες ώρες, σε αντίθεση με τους μήνες του καλοκαιριού, όπου μία εργάσιμη ημέρα επιμηκυνόταν γύρω στις τρεις ώρες ακόμα⁶.

Από την αρχειακή έρευνα διαπιστώνεται ότι ελάχιστες πηγές αναφέρουν τις ώρες απασχόλησης των τεχνιτών στα εργαστήρια. Στις εξαιρέσεις ανήκει έγγραφο του 1509, σύμφωνα με το οποίο ο ιερέας Γεώργιος Μουζουράκης βεβαίωσε τον ζωγράφο Γεώργιο Στριλίτζα ότι ο γιος του Μανέας θα παρέμενε μαζί του ένα χρόνο και ότι θα ασκούσε αποκλειστικά τη τέχνη της ζωγραφικής, εργαζόμενος έως τα μεσάνυχτα, όχι όμως κατά τη διάρκεια της νύχτας, ενώ δεν θα είχε άδεια κατά τις γιορτές (*fino a hore 24 al zorno et non a la note et non li sia licito haver festa*)⁷. Αν υποθεθεί ότι ο Μανέας ξεκινούσε την εργασία του στις 6 ή στις 7 το πρωί υπολογίζεται ότι ζωγράφιζε γύρω στις 17 με 18 ώρες την ημέρα⁸.

Είναι χαρακτηριστική, πάντως, η έκφραση *ad laborandum die noctuque secundum usum* που αναφέρεται σε σύσταση συντροφίας δύο ζωγράφων το 1400⁹, και η οποία επαναλαμβάνεται στα περισσότερα αντίστοιχα έγγραφα¹⁰. Επομένως, πολλές κατηγορίες επαγγελματιών -όχι μόνο οι ζωγράφοι- εργάζονταν και τις νυχτερινές ώρες. Το επάγγελμα του αρτοποιού, για παράδειγμα, απαιτούσε, όπως συμβαίνει εξάλλου και σήμερα, εργασία και κατά τη διάρκεια της νύχτας. Σε σύμβαση εργασίας του 1635 ο Δράκος Καράβελας συμφώνησε να δουλεύει για ένα χρόνο ως βοηθός (*λαβορέντες*) με τον αρτοποιό Νικολό Καλιάκη. Στο διάστημα αυτό όφειλε να ξυπνά νύχτα για να

6. Για το πρόβλημα της διάρκειας μίας εργάσιμης ημέρας και τις σχετικές μ' αυτό απόψεις, βλ. DEGRASSI, *L'economia artigiana*, 68-69, 70, 90-91.

7. Μαρία Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων, *Θησαυρίσματα* 10, 1973, 326.

8. Το ίδιο ίσχυε τα μεταγενέστερα χρόνια σε άλλες ελληνικές περιοχές, όπου οι μαθητευόμενοι εργάζονταν 12 και 14 ώρες, ενώ υπάρχουν πηγές που αναφέρουν 15 και 16 ώρες συνεχούς εργασίας, βλ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ος αι.)*, Αθήνα 1986, 53-56. Πρόσθετα στοιχεία βλ. Σπ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Τα θεσμικά μορφώματα: μαθητεία και συντεχνίες, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, 413.

9. Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΠΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, *Conducere apothecam, in qua exercere artem nostram*: Το εργαστήριο ενός βυζαντινού και ενός βενετού ζωγράφου στην Κρήτη, *Σύμμεικτα* 14, 2001, 295, 298.

10. SANTSCHI, *Contrats de travail et d'apprentissage*, 47.

ζυμώνει, να πλάθει, να φουρνίζει και να ξεφουρνίζει¹¹. Εκτός από τους αρτοποιούς, η νυχτερινή εργασία επιτρεπόταν και στους φαρμακοποιούς, όπως συνάγεται από επιστολή του Εμμανουήλ Γρηγορόπουλου προς τον αδελφό του Ιωάννη, στην οποία αναφέρει ότι ο γαμπρός τους Γεώργιος Καραντινός φαρμακοποιός «οὐκ ἐπαύσατο ἡμέραν καὶ νύκτα πυκτεύων, δουλεύων ἐν πυρὶ ἐξελεῖν τὰ τῶν βοτανῶν ὕδατα»¹². Στους χρυσοκόους, επιτρεπόταν κατά τον 14ο αι. να εργάζονται τη νύχτα, μόνο σε περίπτωση που δεν υπήρχαν εργαστήρια προς ενοικίαση. Τότε ο χρυσοκόος είχε την άδεια να εργάζεται στο σπίτι του κατά τη διάρκεια της νύχτας με τις πόρτες κλειστές για να μην ενοχλεί τους περίοικους¹³. Στους κρεοπώλες την ίδια περίοδο επίσης επιτρεπόταν μόνο τη νύχτα η μεταφορά κρέατος από το κατάστημά τους σε άλλο μέρος με σκοπό τη συντήρησή του¹⁴. Άλλοι επαγγελματίες που εργάζονταν κατά τη νύχτα ήταν οι καλκωματάδες. Σε σύμβαση εργασίας του 1641 προσλαμβάνεται βοηθός για διάστημα δύο ετών σε εργαστήριο για να εργάζεται μέρα-νύχτα *κατα το συνήθει* της τέχνης τους¹⁵. Η ίδια έκφραση απαντάται και σε σύμβαση εργασίας, σύμφωνα με την οποία το 1539 τσαγκάρης προσέλαβε στο εργαστήρι του άλλο τσαγκάρη από τα τέλη Σεπτεμβρίου έως το προσεχές Πάσχα, με τον όρο να εργάζεται ημέρα και νύχτα *secondo la usanza di caligeri*¹⁶. Νύχτα, σύμφωνα με όσα αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Τζουάνε Παπαδόπουλος, μετέφεραν οι αγωγιάτες τον μούστο στην πόλη, κυρίως όταν επικρατούσαν υψηλές θερμοκρασίες¹⁷. Ωστόσο, σε ορισμένα επαγγέλματα η νυχτερινή εργασία απαγορευόταν για λόγους ασφάλειας¹⁸.

11. Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρασκευή και πώληση ψωμιού στην πόλη του Χάνδακα (16ος-17ος αι.), στο Ν. ΠΑΝΑΓΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Ἄνθη Χαρίτων*, Βενετία, 1998, 470.

12. É. LEGRAND, *Bibliographie hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. 2, Παρίσι 1885, 285. Πβ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογούμενη (1493-1501), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 6, 1956, 205. Για τους φαρμακοποιούς, βλ. και Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι), *Πεπραγμένα Ἡ' Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου*, τόμ. 2/2, Ηράκλειο 2000, 129-141, κυρίως 137.

13. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος, *Σύμμεικτα* 8, 1989, 103.

14. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Οι επαγγελματίες, 96.

15. A. S. V., Notai di Candia (στο εξής NC), b. 183 (Nicolò Negri), l. 18 (1637-1641), φ. 298^v (16 Οκτωβρίου 1641).

16. NC, b. 123 (Michiel Geriti), 1539, φ. 123^r (30 Σεπτεμβρίου 1539).

17. Α. VINCENT-Ναταλία ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗ-Γ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Αμπέλια και κρασιά στα απομνημονεύματα του Γιάννη Παπαδόπουλου, *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο 2002, 104 και 124.

18. SANT'SCHI, Contrats de travail et d'apprentissage, 48. Στη Βενετία απαγορευόταν η νυχτερινή εργασία στους βαρελοποιούς, βλ. G. MARANGONI, *Le associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta (vittuaria-farmacia-medicina)*, Βενετία 1974, 156.

Ο χρόνος εργασίας των τεχνιτών διέφερε ανάλογα με τη βαθμίδα εξέλιξής τους στο επάγγελμα. Είναι προφανές ότι οι μαθητές (όπως η περίπτωση του μαθητευόμενου ζωγράφου Μανέα που αναφέρθηκε παραπάνω) και οι απλοί βοηθοί εργάζονταν περισσότερες ώρες σε σύγκριση με τους μαϊστρους και τους πρωτομαϊστρους. Η διαφοροποίηση αυτή αποτυπώνεται ανάγλυφα στις συμβάσεις μαθητείας, όπου ο χρόνος εκμάθησης της τέχνης οριζόταν με κάθε λεπτομέρεια¹⁹. Ο μαθητής συνήθως όφειλε να διαμένει στο εργαστήριο του μαϊστρου του *die noctuque, di et notte, notte et giorno, μέρα και νύχτα*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα έγγραφα. Οι περισσότερες συμβάσεις μαθητείας ακολουθούν αυτό το πρότυπο²⁰. Η Ευδοκία, για παράδειγμα, χήρα του ποτέ Ιωάννη Μουσούρο από το χωριό Απάνω Μαραθίτης *ομπληγάρι* τον γιο της Γιώργη με τον μαϊστρο Φραγκιά Ξαγοραστό *τσαγκάρη μερα και νύχταν, σκόλιν και καματεριν*²¹. Ο Νικολός Σίδερος, επίσης, υποσχέθηκε να μαθητεύσει με τον ράφτη Νικολό Φώσκολο για 4 χρόνια και να δουλεύει στο σπίτι του ημέρα και νύχτα²².

Οι διαφορές ως προς το χρόνο εργασίας κάθε επαγγέλματος διακρίνονταν και από τις προθεσμίες εκτέλεσης των παραγγελιών. Στα συμβολαιογραφικά έγγραφα ορίζονται αναλυτικά τα χρονικά όρια, μέσα στα οποία ο τεχνίτης ήταν υποχρεωμένος να εργαστεί για να τελειώσει την εργασία ή το έργο που είχε αναλάβει. Σε έγγραφο του 1629 υπολογίζονται με λεπτομέρεια τα μεροκάματα «τζορνάδες» που θα χρειάζονταν για την επέκταση του βορείου τμήματος της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των μαραγκών, καθώς και για επιμέρους εργασίες. Η κατασκευή θα διαρκούσε 65 ημέρες και θα στοίχιζε 357,5 υπέρπυρα, δηλαδή 5,5 υπέρπυρα την ημέρα²³.

Η Δευτέρα ήταν, όπως και σήμερα, η κατάλληλη ημέρα έναρξης μίας ανειλημμένης εργασίας, αν και συνήθως δε δηλώνεται στα έγγραφα. Στις ελάχιστες περιπτώσεις που εντοπίστηκαν ανήκει συμβολαιογραφική πράξη του 1632, σύμφωνα με την οποία ο

19. Για τη μαθητεία στα επαγγέλματα, βλ. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Σταχυολογήματα από τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρά (1538-1578), *Κρητικά Χρονικά* (=Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου) 15-16/2, 1961-1962, 287-290· Ι. ΚΙΣΚΗΡΑΣ, *Ἡ σύμβασις μαθητείας ἐν τῇ βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ (Μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων ἐκ τοῦ Archivio di Stato της Βενετίας)*, Αθήνα 1968· Santschi, Contrats de travail et d'apprentissage, 34-74, ειδικότερα 38-40.

20. ΚΙΣΚΗΡΑΣ, *Ἡ σύμβασις μαθητείας*, 8-9· SANTSCHI, Contrats de travail et d'apprentissage, 47.

21. NC, b. 164 (Michiel Marà), 1575, φ. 137^v (25 Αυγούστου 1575).

22. NC, b. 164 (Michiel Marà), 1576, φ. 58^{r-v} (18 Φεβρουαρίου 1576).

23. NC, b. 58 (Giacomo Cortesan), l. 5 (1619-1620), φ. 13^{r-v} (21 Απριλίου 1619). Πβ. Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Έργα «σκουλιτόρων» και «μουράρων»: Γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον δέκατο έκτο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 2/1, Ρέθυμνο 1995, 396 και σημ. 192.

Μανέας Κατελάς, μαραγκός θα τελείωνε την οικοδομή που ήδη είχε ξεκινήσει, *ἀρχιζοντίας από την δευτέρα την προτιν ερχομενι όπου εκι ό μνας 12 ο κόρεντες*²⁴.

Μεγάλες γιορτές του χρόνου, όπως τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, η Σαρακοστή, το Καρναβάλι, η Κοίμηση της Θεοτόκου στις 15 Αυγούστου, η Σταύρωση του Χριστού, αποτελούσαν τα χρονικά όρια που έθεταν οι επαγγελματίες για την έναρξη και τη λήξη της εκτέλεσης των παραγγελιών, των συμβάσεων εργασίας ή μαθητείας²⁵. Το 1575 ο Γεώργιος Αφράτης του ποτέ Μανόλη συμφώνησε να δουλεύει στο εργαστήριο του μαϊστρου Ιωάννη Ασπρέα, τσαγκάρη, *ἀπό τήν σήμερον και όμπρός έως τήν άγιάν λαμπράν*²⁶. Το 1579 ο Μανέας Καλλέργης υποσχέθηκε να εργάζεται με τον μάστορά του, τον ράφτη Ιωάννη Αρκολέο, έως το προσεχές Πάσχα και να πληρώνεται για κάθε μέρα *καματερή 28* σολδία. Σε περίπτωση που θα συνέχιζε να εργάζεται και μετά το Πάσχα, θα εισέπραττε τα μισά κέρδη²⁷. Το 1585 οι χτίστες Νικολός Χανδακίτης και Στεφανής Χαλκιάπουλος συμφώνησαν να κατασκευάσουν για λογαριασμό του Τζώρτζη Μαρά *una masinà d'oglive* ως το τέλος του Καρναβαλιού²⁸. Ο μαΐστρος Γιάννης Κανάκης, οικοδόμος, ανέλαβε το 1616 με άλλους μαστόρους μετά το τέλος της Σαρακοστής να χτίσει αγροτική κατοικία στο μετόχι του παπά Σταυριανού Βάρδα²⁹.

Οι βαρελοποιοί, κατά κανόνα, όφειλαν να ολοκληρώνουν τις παραγγελίες βαρελιών μέχρι τον Σεπτέμβριο ή το πολύ τον Οκτώβριο, την περίοδο δηλαδή του τρύγου³⁰. Ο μαΐστρος Δημήτρης Στανίλας, ο μαΐστρος Τζώρτζης Παπαδόπουλος και ο μαΐστρος Νικολός Αγουστινόπουλος, βουτικλάρηδες, ίδρυσαν στις 4 Αυγούστου 1639 «συντροφία», για να ασκούν την τέχνη τους στα χωριά μέχρι τις 14 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους και να μοιράζονται εξίσου τα κέρδη. Σε περίπτωση που ο ένας από τους τρεις αθετούσε τους όρους της «συντροφίας» θα κατέβαλε στη συντεχνία τους 10 ισπανικά ρεάλια³¹. Σε μερικές συμβολαιογραφικές πράξεις ορίζεται ως προθεσμία η γιορτή της Αγίας Πελαγίας, στις 8 Οκτωβρίου³². Ο Σεπτέμβριος και ο Οκτώβριος επίσης ήταν η περίοδος λήξης των συμβάσεων εργασίας που συνάπτονταν ανάμεσα

24. NC, b. 81 (Zuane Cosiri detto Cazzarà), l. 5 (1631-1634), φ. 113^v-114^r (8 Νοεμβρίου 1632).

25. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Χρόνος και εορτές.

26. NC, b. 199 (Zorzi Petropulo), l. 1 (1575-1576), φ. 81^r (15 Δεκεμβρίου 1575).

27. NC, b. 165 (Michiel Marà), 1577, φ. 46^r (18 Μαρτίου 1579).

28. NC, b. 89 (Zorzi Dafnomili), l. 7 (1585-1589), φ. 66^v-67^r (31 Δεκεμβρίου 1585).

29. NC, b. 240 (Zorzi Rodavà), l. 9 (1615-1616), φ. 147^{r-v} (7 Φεβρουαρίου 1615 m. v. =1616).

30. Για τη μεταγενέστερη περίοδο, βλ. Ελένη ΤΣΕΝΟΓΛΟΥ, Οι βαρελάδες του Ηρακλείου, *Ιστορία του ελληνικού κρασιού, Β' Τριήμερο Εργασίας*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 172-173.

31. NC, b. 262 (Zorzi Sanguinazzo), l. 7 (1635-1645), φ. 157^r (4 Αυγούστου 1639).

32. NC, b. 225 (Nicolò Pedioti), l. 7 (1639-1642), φ. 255^{r-v} (26 Ιουνίου 1641).

στους βαρελοποιούς και στους βοηθούς τους (*lavoranti*)³³. Σε σύμβαση εργασίας του 1620 η πρόσληψη του τεχνίτη ορίζεται από σήμερα (στις 6 Ιουνίου, την ημέρα δηλαδή που συντάχθηκε η συμβολαιογραφική πράξη) *αίως όλην την βέντέμα τίν έφρέτην*³⁴. Εκτός από τους βαρελοποιούς, δύο άλλες ομάδες επαγγελματιών, οι χτίστες και οι πετροκόποι, προτιμούσαν να αναλαμβάνουν την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών ή την κοπή της πέτρας κατά την άνοιξη και τους μήνες του καλοκαιριού, περιόδους με ευνοϊκότερες κατά κανόνα καιρικές συνθήκες. Αυτό όμως δεν είχε γενική ισχύ και συχνά στις συμβολαιογραφικές πράξεις μνημονεύονται περιπτώσεις που χτίστες και πετροκόποι υποχρεώνονταν να εργαστούν τους χειμερινούς μήνες³⁵. Εποχικοί, εξάλλου, τεχνίτες από αγροτικές περιοχές του νησιού έφθαναν στον Χάνδακα την άνοιξη και το καλοκαίρι για να εργαστούν, όπως οι πιθαράδες του Θραψανού³⁶. Η ίδια πρακτική ακολουθείται και από άλλους τεχνίτες που εργάζονταν σε ανοιχτούς χώρους,

33. Τα σχετικά έγγραφα που έχουν εντοπιστεί είναι πολλά. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω: Ο βαρελοποιός Κωνσταντής Καλοχούσος προσλαμβάνεται ως βοηθός του βαρελοποιού Τζώριτζη Σκορδίλη μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου, NC, b. 260 (Zorzi Sanguinazzo), prot. 3 (1617-1621), φ. 6^v (23 Ιουνίου 1617). Ο Μανόλης Αρκολέος προσλαμβάνεται ως βοηθός από τον βαρελοποιό Τζώριτζη Grimani έως τις 20 Οκτωβρίου, NC, b. 219 (Zorzi Protonotari), l. 1 (1631-1634), φ. 20^v (26 Ιουνίου 1631). Ο βαρελοποιός Πανταλέος Μουσούρος από το Ρέθυμνο συμφώνησε με τον Εβραίο Rebbi Abram Contantini να εργαστεί, ασκώντας την τέχνη του, στην αποθήκη του Contantini έως όλο το Σεπτέμβριο, NC, b. 224 (Nicolò Peditoti), l. 5 (1633-1635), φ. 146^r (19 Ιουνίου 1634).

34. NC, b. 260 (Zorzi Sanguinazzo), prot. 3 (1617-1621), φ. 194^r (6 Ιουνίου 1620).

35. Για τους χτίστες και τους πετροκόπους, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Έργα «σκουλτόρων» και «μουράρων, 374-397. Την ίδια πρακτική ακολουθούσαν οι υαλοργγοί (*vetrai*) της Βενετίας, οι οποίοι κατασκεύαζαν τα προϊόντα τους κατά τους χειμερινούς μήνες και τα πουλούσαν τους θερινούς, βλ. BONFIGLIO DOSIO, *Le Arti cittadine*, 611.

36. Τον Μάρτιο του 1642 τρεις μαστόροι *ιτζκαλάδες* από το χωριό Γάλιπε, ο Μανιός Φερφιδάς, ο Δράκος Κυπριώτης και ο Κωνσταντής Σανούδος και ένας από το χωριό Θραψανό, ο Μανιός Δεμέστιχος, ανέλαβαν να κατασκευάσουν μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου *πηροκότες* και *κεραμίδες* για την κεραμοσκεπή του μοναστηριού της Παναγίας Ακρωτηριανής στο Χάνδακα, NC, b. 222 (Zorzi Protonotari), l. 5 (1641-1643), φ. 82^v-83^r (30 Μαρτίου 1642). Πβ. Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος-12ος αιώνας, 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Πρακτικά*, επιμ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αθήνα 2003, 224. Για τους πιθαράδες του Θραψανού, οι οποίοι εργάζονταν από τις 21 Μαΐου έως τις 14 Σεπτεμβρίου, βλ. Μαρία ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Τα πιθάκια στο Θραψανό της Κρήτης. Η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*, Θεσσαλονίκη 1972, 9, 98. Για την ανέγερση του ορθόδοξου μοναστηριού της Παναγίας της Ακρωτηριανής στην περιοχή του Δερματά, βλ. Μαρία ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *Η συμβολή των αρχαιολογικών πηγών στην ιστορία της τέχνης: Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική, Όψεις τής ιστορίας του βενετοκρατούμενου Έλληνισμού*, στο Χρύσα Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, 450-451.

όπως οι ακθοφόροι (στα έγγραφα δηλώνονται με τους όρους *bordoneri*, *βασταγάροι*, *αγωγιάτες*, *πουργολί*), οι οποίοι μετέφεραν οικοδομικά υλικά (πέτρες, ασβέστη, ξυλεία) στην πόλη³⁷. Κατά τη διάρκεια του τρύγου οι τελευταίοι αναλάμβαναν τη μεταφορά του μούστου στις αποθήκες των οινοπαραγωγών και των μοναστηριών, καθώς και στις ταβέρνες της πόλης, μέσα σε ασκούς, φορτωμένους στα ζώα τους³⁸.

Άμεση εξάρτηση από τις εποχές του χρόνου είχαν οι αμοιβές πολλών επαγγελματιών. Είναι αξιοσημείωτο ότι και τα ημερομίσθια των βαρελοποιών ποίκιλλαν ανάλογα με την εποχή του χρόνου, ενώ το υψηλότερο ημερομίσθιο ίσχυε την εποχή του τρύγου και της παραγωγής του μούστου. Οι τεχνίτες, επίσης, των ναυπηγείων του Χάνδακα -καλαφάτες, μαραγκοί και κατασκευαστές κουπιών- αμοίβονταν, σύμφωνα με έγγραφο του 1562, 45 σολδία τον χειμώνα και 60 το καλοκαίρι³⁹.

Επιπρόσθετα, η λήξη μίας εργάσιμης ημέρας ή μίας εβδομάδας σήμαινε για τον εργαζόμενο, εκτός από ξεκούραση, και υλική ανταμοιβή για τον μόχθο των προηγούμενων ημερών. Αρκετοί επαγγελματίες τακτοποιούσαν τους λογαριασμούς τους στο τέλος της ημέρας. Το 1633, για παράδειγμα, ο φούρναρης Zuanne Montagna προσέλαβε ως πωλητή ψωμιού τον στρατιώτη Francesco da Bergamo. Ο πωλητής θα πωλούσε ψωμί όλη τη διάρκεια της ημέρας και κάθε βράδυ θα έδινε στον φούρναρη τις εισπράξεις. Το ημερομίσθιο του ήταν 12 γαζέτες, εκτός από τις γιορτές και τις περιπτώσεις που θα επισκευαζόταν ο φούρνος (*conzamento del forno*)⁴⁰. Συχνότερα όμως οι τεχνίτες πληρώνονταν στο τέλος της εβδομάδας, συνήθως την Κυριακή⁴¹.

37. Εμ. Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *Μορφαι του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και 16ου αιώνας κατά τας γραμματειακάς πηγάς*, Αθήνα 1976, 29 και σημ. 11.

38. Ο Γιώργης Στρις από το χωριό Γούβες, επικεφαλής των αγωγιατών (*cavo delli agozati*) και ο Μανιός Βαρβαράς από το ίδιο χωριό ανέλαβαν στις 5 Αυγούστου 1592 να μεταφέρουν μούστο στο μοναστήρι του Αγίου Πέτρου από τα χωριά Καστέλι και Σαμπά. Οι αγωγιάτες θα κουβαλούν το προϊόν από το πατήρι μέχρι την αποθήκη του μοναστηριού, εκτελώντας μία διαδρομή την ημέρα και θα αμοιβονται δύο υπέρπυρα και 20 σολδία για κάθε διαδρομή και για κάθε ζώο: NC, b. 128 (Pietro Gaitani detto Maruli), prot. 3 (1591-1594), φ. 82^r (5 Αυγούστου 1592). Πολλές πληροφορίες για τον τρόπο μεταφοράς του κρασιού από τους αγωγιάτες αναφέρει ο Τζουάνε Παπαδόπουλος στα απομνημονεύματά του, βλ. σχετικά VINCENT- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗ-ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Αμπέλια και κρασιά, 103-106.

39. Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οι τεχνίτες των ναυπηγείων του Χάνδακα και των Χανίων κατά τους 16ο και 17ο αιώνα, *Κρητική Εστία* περ. Δ', 3, 1989-1990, 185.

40. NC, b. 81 (Zuanne Cosiri detto Cazzarà), l. 5 (1631-1634), φ. 228^r (20 Αυγούστου 1633). Πβ. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρασκευή και πώληση ψωμιού, 478.

41. Ο Γιώργης Αφράτης συμφώνησε να δουλεύει στο εργαστήριο του υποδηματοποιού Ιωάννη Ασπρέα *έως την άγιαν λαμπράν* και να πληρώνεται κάθε Κυριακή, NC, b. 199 (Zorzi Petropulo), l. 1 (1575-1576), φ. 81^r (15 Δεκεμβρίου 1575). Βλ. και παραπάνω σημ. 26. Ο βαρελοποιός Γιώργης Gharzani συμφώνησε να εργαστεί μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου με τον βαρελοποιό Μανόλη Κλειδιώτη και θα πληρώνεται μόνο 6 γαζέ-

Αναφέρθηκε ότι ο χρόνος εργασίας των τεχνιτών και των επαγγελματιών έληγε στο τέλος της ημέρας. Όμως, εκτός από τις φυσικές εναλλαγές του φωτός, ο χρόνος εργασίας στην πορεία του έτους περιοριζόταν από τις Κυριακές και τις γιορτές, τις «άπρακτες ημέρες», όπως τις ονόμαζαν οι Βυζαντινοί για να τις ξεχωρίζουν από τις «έμπρακτες» δηλαδή τις εργάσιμες⁴².

Η διακοπή της εργασίας κατά τις Κυριακές και τις αργίες σήμαινε την έναρξη άλλων δραστηριοτήτων, κατά κύριο λόγο θρησκευτικών. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι την περίοδο που εξετάζουμε δεν υπάρχει η ιδέα του ελεύθερου χρόνου, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Στη νεότερη και σύγχρονη εποχή ο όρος «ελεύθερος χρόνος» χρησιμοποιείται προκειμένου να διακρίνουμε την εργασία από τις διακοπές, τη σωματική άσκηση, τη διασκέδαση κ.λπ.. Στην αντίληψη των ανθρώπων όμως του 16ου και 17ου αιώνα, καθώς και των προηγούμενων αιώνων, ο ελεύθερος χρόνος ταυτιζόταν με τις Κυριακές και τις γιορτές και συνήθως ήταν συλλογική έκφραση⁴³. Παράλληλα, δεν αποκλείεται ο ατομικός ελεύθερος χρόνος, ο οποίος συνδεόταν με τη συμμετοχή σε κάθε μορφής διασκέδαση. Όπως έχει ήδη εύστοχα επισημανθεί, «...στο ενδιαφέρον θέμα της διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου διακρίνουμε εδώ δύο πεδία έρευνας. Στο μεν πρώτο επίπεδο τον ελεύθερο χρόνο τον διαχειρίζεται η πολιτεία που θεσπίζει την αναγκαστική αργία με τις διάφορες εορτές, καθορίζοντας έτσι τον χρόνο ανάπαυσης και διασκέδασης, στο δε δεύτερο επίπεδο ο χρόνος και ο τρόπος διασκέδασης, επιλέγεται με σχετική ελευθερία από το κάθε άτομο χωριστά»⁴⁴. Όπως κι αν έχουν όμως τα πράγματα, εκφάνσεις του ατομικού, αλλά κυρίως του συλλογικού ελεύθερου χρόνου των κατοίκων της Κρήτης κατά τον 17ο αι. καθρεπίζονται στα ανέκδοτα απομνημονεύματα του Τζουάνε Παπαδόπουλου. Δεν είναι τυχαίο που ο τίτλος του έργου είναι *L'Occio* (*L'ozio*) που σημαίνει *Ελεύθερος χρόνος* ή καλύτερα *Ώρες αργίας*⁴⁵.

τες όταν δουλεύει στο εργαστήριο, ενώ σε περίπτωση που θα εργάζονταν σε άλλες περιοχές οι δύο τεχνίτες θα μοιράζονταν τα κέρδη, *faciando conto ogni domenega*, NC, b. 47 (Chiriaco Caneto), l. 4 (1603-1605), φ. 230^r (27 Ιανουαρίου 1605). Ο πετροκόπος Γιάννης Αγοραστής συμφώνησε με τον Ανδρέα Καλογερά, επίσης πετροκόπο, να εργάζεται στο λατομείο (*al monte*) για ένα χρόνο προς 4 υπέρπυρα την εβδομάδα και να πληρώνεται την Κυριακή, NC, b. 196 (Antonio Pantaleo), l. 5 (1568), φ. 66^{r-v} (12 Οκτωβρίου 1568).

42. Για τις αργίες στο Βυζάντιο, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Β/1, Αθήνα 1948, 256-258. G. DAGRON, *Jamais le dimanche*, στο *EYΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], τόμ. 1, Παρίσι 1998, 165-175. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι ημέρες αργίας*.

43. Βλ. γενικότερα τα Πρακτικά της XXVI Settimana di Studi: *Il tempo libero. Economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo libre, Freizeit) secc. XIII-XVIII*, Φλωρεντία 1995.

44. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Η καθημερινή ζωή*, 17-18.

45. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Οι άναμνήσεις ενός Κρητικού πρόσφυγα από το Χάνδακα του πρώτου μισού του 17ου αιώνα*, στο Σοφία ΚΑΝΑΚΗ (επιμ.), *Ο μίτος της Αριάδνης. Ξεπυλώνοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο 2001, 81. VINCENT-ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗ-ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Αμπέλια και κρασιά*, 97.

Στην Κρήτη, η Κυριακή ως αργία καθώς και οι θρησκευτικές και κοσμικές τελετές κατά τις οποίες απαγορευόταν η εργασία είχαν θεσμοθετηθεί από τις βενετικές αρχές με κάθε λεπτομέρεια το 1519⁴⁶. Συγκεκριμένα, κατά τις Κυριακές και τις γιορτές δεν επιτρεπόταν η πώληση εμπορευμάτων σε πάγκους μπροστά από τα εργαστήρια. Απαγορευόταν το άνοιγμα των βιτρινών των εργαστηρίων καθώς και η πώληση εμπορευμάτων μέσα στα καταστήματα, τα σπίτια και τις αποθήκες. Ειδικά οι Εβραίοι δεν έπρεπε να ανοίγουν τα εργαστήριά τους για να μη φαίνεται ότι εργάζονται. Γενικότερα απαγορευόταν σε Χριστιανούς και Εβραίους η εργασία μέσα στα εργαστήρια είτε αυτά ήταν κλειστά είτε ανοικτά (*averti come serati*)⁴⁷.

Μόλις δύο χρόνια μετά την έκδοση του παραπάνω διατάγματος, το 1522, νέα διάταξη επαναλάμβανε ότι απαγορευόταν η εργασία κατά τις Κυριακές και τις γιορτές και ότι οι επαγγελματίες δεν έπρεπε να ανοίγουν τα καταστήματά τους, με πρόστιμο για τους μαϊστρους 15 υπέρπυρα και για τους βοηθούς τους 8 υπέρπυρα⁴⁸. Σε διάταξη του 1543 απαγορευόταν το άνοιγμα των εμπορικών καταστημάτων (ψιλικατζήδικων), καθώς και η πώληση προϊόντων σε πάγκους και κιόσκια όχι μόνο στην είσοδο της πλατείας αλλά και σε άλλα σημεία της πόλης. Επίσης, σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα, οι ταβέρνες έπρεπε να μένουν κλειστές⁴⁹. Ανάλογα διατάγματα μαρτυρούνται το 1566, το 1567 και το 1570⁵⁰. Κατά τον 17ο αι. οι αρχές επανέρχονται με νέα διατάγματα, τα οποία όμως εστίαστηκαν κυρίως στη λειτουργία των εργαστηρίων και των καταστημάτων. Το 1608 και το 1610 ορίστηκε ότι οι έμποροι, οι καταστηματάρχες και οι τεχνί-

46. Ασπασία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995, 25-27, 209-210 και η ίδια, Χρόνος και εορτές. Ήδη όμως με διάταγμα του 1518 απαγορευόταν σε Χριστιανούς και Εβραίους να εργάζονται και να διατηρούν ανοικτά τα καταστήματά τους τις Κυριακές, τη γιορτή των Αγίων Αποστόλων, της Παναγίας, καθώς και τις υπόλοιπες αργίες που είχαν καθοριστεί από την Καθολική Εκκλησία, βλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 30.

47. Για την υποχρέωση των Εβραίων να τηρούν τις χριστιανικές γιορτές, βλ. Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Η Εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα, στο Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, 736· ο ΙΔΙΟΣ, Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αιώνα, στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα 1999, 229. Ανάλογες ρυθμίσεις ίσχυαν και για τους Εβραίους της Πελοποννήσου, βλ. Christine A. HODGETTS, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Λονδίνο 1974, 362. Βλ. και Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Εβραίοι στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, 45.

48. A. S. V., Duca di Candia (στο εξής: DC), b. 15bis (Bandi), reg. 6 (1518-1526), φ. 59^r (23 Φεβρουαρίου 1522): ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 31. Το διάταγμα αυτό ανανεώθηκε το 1532.

49. DC, b. 15bis (Bandi), reg. 9 (1538-1543), φ. 225^r (22 Δεκεμβρίου 1543).

50. DC, b. 16 (Bandi), reg. 10 (1566-1570), φ. 15v (15 Δεκεμβρίου 1566). Πβ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 31· DC, b. 16 (Bandi), reg. 10 (1566-1570), φ. 17^r (18 Μαρτίου 1567)· DC, b. 50bis (Leggi), reg. 6 (Repertorio di registri della Cancelleria Ducale di Candia), φ. 5^r (47°), αρ. 109 (4 Φεβρουαρίου 1570).

τες δεν έπρεπε να ανοίγουν τα εργαστήριά τους κατά τις γιορτές⁵¹. Το 1623 ανάμεσα σε άλλες διατάξεις του δούκα της Κρήτης Nicolò Valier, του capitano general Hieronimo Trivisan, του γενικού προβλεπτή Polo Minio και του συμβούλου Zuanne Duodo επαναλαμβάνεται ότι απαγορευόταν στους εμπόρους, στους ιδιοκτήτες καταστημάτων, στους τεχνίτες και σε κάθε άλλο πρόσωπο που ασκούσε τέχνη ή άλλο επάγγελμα, *aprir le loro botteghe ne in altra maniera essercitare le loro arte*, κατά τις ημέρες των γιορτών⁵². Διάταξη με ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο εκδόθηκε και το 1631, με τη διευκρίνιση μάλιστα ότι η απαγόρευση ίσχυε όχι μόνο για τα εργαστήρια και τα καταστήματα των κεντρικών πλατειών του Χάνδακα αλλά και για αυτά που βρίσκονταν μεμονωμένα σε απόκεντρα σημεία της πόλης (*in altri luoci della città*)⁵³. Η ίδια διάταξη επαναλήφθηκε και το 1632⁵⁴.

Από τις απαγορευτικές διατάξεις εξαιρούνταν, κατά καιρούς, διάφορες κατηγορίες εργαζομένων. Στη Βενετία ήδη από τον 13ο αι., οι αργίες ποίκιλλαν από επάγγελμα σε επάγγελμα, αλλά και στο ίδιο επάγγελμα ανάλογα με την εποχή. Μάλιστα ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών μπορούσαν να διακόπτουν την αργία τους σε περιπτώσεις επείγουσας ανάγκης⁵⁵. Για παράδειγμα οι κουρείς μπορούσαν να πραγματοποιούν αφαιμάξεις ή να ξυρίζουν αρρώστους και οι υποδηματοποιοί μπορούσαν να επιδιορθώνουν σπασμένα παπούτσια⁵⁶. Στη βενετική Μεθώνη, σύμφωνα με διάταγμα του 1445, τα καταστήματα όφειλαν να παραμένουν κλειστά τις Κυριακές και τις αργίες, με εξαίρεση τα φαρμακεία, τα οποία όμως θα πουλούσαν μόνο φάρμακα για τους αρρώστους (*che da le boteghe di spicieri se possi dar solamente medixinali per infermi*). Επιτρεπόταν, ακόμα, να ανοίγει ένα από τα καταστήματα διατροφής της πόλης, για να εφοδιάζονται τα πλοία. Μία προσθήκη του 1469 στην παραπάνω διάταξη επέτρεπε και την πώληση εμπορευμάτων σε πάγκους⁵⁷. Ανάλογες εξαιρέσεις απαντώνται και στην Κρήτη. Στο διάταγμα του 1519, ενώ απαγορευόταν στους μικροπωλητές η έκθεση και πώληση εμπορευμάτων επάνω σε πάγκους κατά τις Κυριακές και τις αργίες, επιτρεπό-

51. DC, b. 16 (Bandi), reg. 12 (1607-1609), φ. 92^{r-v} και ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 31-32. Πβ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η καθημερινή ζωή, 17. Ανάλογο διάταγμα εκδόθηκε και το 1610.

52. DC, b. 17 (Bandi), reg. 15 (1622-1624), φ. 122^a-122^b (9 Νοεμβρίου 1623) και ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 32.

53. DC, b. 17 (Bandi), reg. 16 (1630-1632), φ. 82^v-83^r (12 Αυγούστου 1631). Πβ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 32.

54. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 32.

55. SANTSCHI, *Contrats de travail et d'apprentissage*, 48.

56. BONFIGLIO DOSIO, *Le Arti cittadine*, 611.

57. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. 4, Παρίσι 1882, 168. Βλ. και HODGETTS, *The colonies of Coron and Modon*, 364-365.

ταν στους χωρικούς που πουλούσαν τσουκάλια και στους αρτοπώλες⁵⁸. Σε έγγραφο του 1523 αναφέρεται, επίσης, ότι οι πωλητές παπουτσιών είχαν ξεπεράσει το σημάδι (*segno depinatum*) που είχε ορίσει η Πολιτεία για την τοποθέτηση των πάγκων και πωλούσαν παπούτσια μπροστά από την πόρτα της εκκλησίας της Παναγίας των Θαυμάτων, τις Κυριακές και τις γιορτές, προκαλώντας τη δυσφορία των πιστών. Γι' αυτό το λόγο απαγορεύτηκε στο εξής η τοποθέτηση *scagno o banco* μετά το συγκεκριμένο σημείο. Το ίδιο ίσχυε και για όσους είχαν καταστήματα κοντά στην παραπάνω εκκλησία, οι οποίοι κατά τις Κυριακές και τις γιορτές όφειλαν να βάζουν τους πάγκους τους είτε κοντά στον τοίχο του καταστήματός τους είτε μέσα σ' αυτό⁵⁹.

Περιγράψαμε αναλυτικά παραπάνω την επίσημη βενετική πολιτική ως προς το θέμα των αργιών. Από συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως συμβάσεις μαθητείας, εργασίας κ.λπ. διακρίβώνεται ότι αρκετές κατηγορίες επαγγελματιών εργάζονταν και κατά τις αργίες. Εξάλλου η επανάληψη των διαταγμάτων σημαίνει ότι πολλοί επαγγελματίες δεν τις τηρούσαν και αποδεικνύει την αναποτελεσματικότητά τους. Αλλά ούτε η ίδια η Πολιτεία ακολουθούσε ενιαία πολιτική, απέναντι σε όλα επαγγέλματα, ευνοώντας ομάδες τεχνιτών που η εργασία τους εξυπηρετούσε τα οικονομικά και αμυντικά της συμφέροντα. Με διάταξη λοιπόν του 1490 επιτρεπόταν στους τεχνίτες των ναυπηγείων, όπως οι μαραγκοί και οι καλαφάτες, να εργαστούν, εφόσον το ήθελαν, και το Σάββατο, μετά το γεύμα⁶⁰. Από μεταγενέστερα έγγραφα συνάγεται όμως ότι κατά τις γιορτές οι τεχνίτες των ναυπηγείων αμοίβονταν χαμηλότερα. Το 1627 για παράδειγμα, όταν επικυρώθηκε η εκλογή του πρωτομάστορα των κατασκευαστών κουπιών, Ιωάννη Σκορδίλη, το ημερομίσθιο του ορίστηκε σε 2 λίρες τις εργάσιμες ημέρες (*li giorni lavorenti*) και μία λίρα τις γιορτές (*li festivi*)⁶¹. Στη Μύκονο του 17ου αι. ο μεγαλύτερος αριθμός συμβολαιογραφικών πράξεων συντάσσονταν τις Κυριακές, γεγονός που συνδέεται με την παύση των αγροτικών ενασχολήσεων την ημέρα αυτή, ενώ υποδηλώνει ότι οι συμβολαιογράφοι εργάζονταν κατά τις Κυριακές⁶². Πιθανότατα το ίδιο θα συνέβαινε και στην Κρήτη, αν και το θέμα δεν έχει μελετηθεί⁶³.

58. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές*, 30-31.

59. Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Circa mundiciam civitatis. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα, Σύμμεικτα (= Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού)*, Β', Αθήνα 1994, 192-193.

60. DC, b. 50, reg. 5 (Repertorio di ordini dei Sindici Inquisitori in Levante, 1481-1637), φ. 10^r, αρ. 30 και 31.

61. A. S. V., Senato Mar, reg. 85 (1627), φ. 115^r (19 Ιουνίου 1627).

62. Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, 107-109.

63. Σε νοταριακό όμως έγγραφο της 5ης Μαρτίου 1613 αναφέρεται ότι οι συμβαλλόμενοι, επειδή ήταν αργία, αναγκάστηκαν να υπογράψουν προσύμφωνο, ενώ το συμβόλαιο θα συντασσόταν αργότερα, βλ.

Ήδη έγινε λόγος για την παραμονή των μαθητευομένων στα εργαστήρια κατά τη διάρκεια της νύχτας. Το ίδιο ίσχυε τις περισσότερες φορές και κατά τις Κυριακές και τις άλλες αργίες. Στις συμβάσεις μαθητείας η υποχρέωσή τους αυτή οριζόταν με τη διατύπωση *σκόλη και καματερή*⁶⁴. Ο βαρελοποιός Αντώνης Γερακάρης συμφώνησε με τον ζωγράφο Ιερεμία Παλλαδά, ιερομόναχο, να μάθει στον γιο του σε διάστημα 5 ετών *ζωγραφικιν και γράματα καί νά τού δίχνη σκόλη καματερή νιασενια κολορε καί πασα άλων*⁶⁵. Η Μαργέτα Βιτζιμανοπούλα, χήρα του ποτέ Δημήτρη Ρουκαστή *ομπλεγαρη καί βανη* τον γιο της Γιαννά με τον μαΐστιρο Γιαννά Καλογερά, κασελέρη, για να μάθει την τέχνη *ειτν σε κασελες, πνταγνα και πασα αλον*. Ο μαθητής όφειλε να πηγαίνει στο εργαστήριο καθώς και όπου αλλού τον έστελνε ο τεχνίτης *σκολη και καματερη*⁶⁶. Την ίδια υποχρέωση είχαν, σύμφωνα με διδασκαλικές συμβάσεις, και αρκετά παιδιά που μαθήτευαν σε δάσκαλο για να μάθουν ανάγνωση και γραφή⁶⁷.

Σπάνια ο μαθητής δεν ήταν υποχρεωμένος να παραμένει κατά τη διάρκεια της νύχτας ή κατά τις Κυριακές και τις γιορτές στο εργαστήριο αλλά επέστρεφε σπίτι του. Σε σύμβαση μαθητείας ζωγράφου αναφέρεται ότι το παιδί θα πηγαίνει καθημερινά στο εργαστήριο και δεν έπρεπε να λείπει *οξο απου τζι Κυριακάδες* καθώς και σε περίπτωση που θα αρρώσταινε⁶⁸. Αντίστοιχα, για τους Εβραίους ίσχυε η αργία του Σαββάτου, όπως συνάγεται από σύμβαση μαθητείας σε *ιατρό ιτηρόϊκο* του 1538, σύμφωνα με την οποία ο μαθητής υποσχέθηκε να ακολουθεί τον δάσκαλό του σε όλες του στις ιατρικές επισκέψεις *όξω από το σάββατο καί από ταις άλλαις μου σκόλες*⁶⁹.

Συχνά τις γιορτές εργάζονταν και οι βοηθοί. Στις περιπτώσεις αυτές μάλιστα ο τεχνίτης, χρησιμοποιούσε οικονομικά κίνητρα, όπως αύξηση του ημερομισθίου ή μοί-

Μαρία Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ, Το Μαλεβίσι στη Βενετοκρατία: Ο χώρος και οι άνθρωποι, *Το Μαλεβίσι από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα* [Ηράκλειο] 1998, 278.

64. ΚΙΕΚΗΡΑΣ, *Η σύμβασις μαθητείας*, 8-9. Σε σύμβαση μαθητείας του 14ου αι. ο μαθητής τις ημέρες των γιορτών θα έμενε στο εργαστήριο μέχρι την ώρα του γεύματος: Santschi, *Contrats de travail et d'apprentissage*, 49.

65. NC, b. 217 (Manoli Piri), l. 2 (1628-1630), φ. 289^v-290^r (21 Ιουνίου 1630). Τα ίδια αναφέρονται και σε επόμενη σύμβαση μαθητείας με τον ιερομόναχο ζωγράφο Ιερεμία Παλλαδά, βλ. Μαρία ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακα κατά το 17ο αιώνα. Ειδίσεις από νοταριακά έγγραφα, *Θησαυρίσματα* 18, 1981, 234-236 (όπου συγκεντρώνονται περισσότερες πληροφορίες για τον ζωγράφο) και 256-259.

66. NC, b. 226 (Michiel Peri), l. 3 (1641-1646), φ. 33^{r-v} (9 Ιουνίου 1641).

67. Μαρία Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Νέα έγγραφα για ζωγράφους του Χάνδακα (17^ς αι.) από τα αρχεία του δούκα και των νοταρίων της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 14, 1977, 195. Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, *Κρητολογία* τεύχ. 10-11, 1980, 254-256 (= *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, 51-53, αρ. 2).

68. NC, b. 221 (Zorzi Protonotari), l. 3 (1637-1639), φ. 200^v-201^r (16 Απριλίου 1638).

69. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Σταχυολογήματα*, 291-292.

ρασμα των εισπράξεων⁷⁰. Σε σύμβαση εργασίας τσαγκάρη της 19ης Μαΐου 1579 ο *λαβωρεντες* συμφώνησε να εργαστεί έως τη Λαμπρή, αμοιβόμενος 4 γαζέτες την ημέρα, ενώ τα Χριστούγεννα ή τη Λαμπρή θα πληρωνόταν ένα τσεκίни⁷¹. Ο Νικολός Ζερβός, νοτάριος, *ακὸρδαρι* τον ανηψιό του Τζώριτση Παπαδόπουλο με τον Νικολό Σούλα κουρέα για να του μάθει την τέχνη του σε δύο χρόνια. Αν στο διάστημα αυτό έφευγε ο βοηθός του Σούλα, ο Τζώριτσης θα έπαιρνε τη θέση του και θα αμοιβόταν τις καθημερινές με χαμηλό ημερομίσθιο ύψους 2 γαζετών, ενώ τις Κυριακές θα κέρδιζε όλες τις εισπράξεις από τη δουλειά του⁷². Ο μαΐστρος Τζανάκης Πεδιώτης, βαρελοποιός, συμφώνησε να δουλεύει με τον μάστορά του, τον βαρελοποιό Γιαννά Βλαστό, ο οποίος θα του παρείχε τα εργαλεία της τέχνης και έναν μαθητή για να τον βοηθά. Τις καθημερινές θα μοιράζονταν τα κέρδη, ενώ *την μέρες τζή σκόληνες ἤγουν τζη Κιριακάδες* οι εισπράξεις θα ανήκαν στον Τζανάκη⁷³. Τέλος, ο βαρελοποιός Μανόλης Χορευτής συμφώνησε να δουλεύει με τον πρωτομάστορα των βαρελοποιών Αντώνη Γερακάρη έως τις 4 Οκτωβρίου *κατα την όζαντζα τόν καλόν λαβωρεντε* και να πληρώνεται 20 δουκάτα σε δύο δόσεις, καθώς και το φαγητό του. Τις Κυριακές και τις αργίες οι δύο τεχνίτες θα μοιράζονταν τα κέρδη⁷⁴. Χρειάζεται όμως να επισημανθεί ότι σε άλλες συμβάσεις εργασίας ο βοηθός δεν ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται τις αργίες, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο εργοδότης ήταν εκείνος που καθόριζε τις αργίες των βοηθών ανάλογα με τις ανάγκες του⁷⁵.

Διαφορετικοί διακανονισμοί πραγματοποιούνταν, σε άλλα επαγγέλματα, κυρίως διατροφής, όπου οι εργαζόμενοι δεν αμοιβόνταν καθόλου κατά τις αργίες. Σε συμβολαιογραφική πράξη του 1641 δύο αρτοποιοί προσέλαβαν από κοινού έναν πωλητή ψωμιού στον πάγκο τους, τον οποίο θα πλήρωναν 15 γαζέτες την ημέρα. Κατά τις ημέρες όμως που δεν θα είχαν πωλήσεις θα εισέπραττε το μισό ημερομίσθιο (7 1/2 γαζέ-

70. Σε λίγες περιπτώσεις ο μαθητευόμενος ή ο βοηθός αμοιβόταν με το ίδιο ημερομίσθιο και κατά τις αργίες. Σε σύμβαση μαθητείας με τον Domenego Bisi, καπελά (*bereter*) από τη Φλωρεντία, ο μαθητής θα ασκεί την τέχνη επί δύο χρόνια στο εργαστήριο και στο σπίτι του μαΐστρου του και θα πληρώνεται 2 γαζέτες την ημέρα είτε είναι εργάσιμη είτε αργία: NC, b. 256 (Zorzi Papastefanopulo), 1594-1597, φ. 114^v-115^r (24 Οκτωβρίου 1595).

71. NC, b. 199 (Zorzi Petropulo), l. 3 (1577-1579), φ. 269^v-270^r (19 Μαΐου 1579).

72. NC, b. 260 (Zorzi Sanguinazzo), l. 3 (1617-1621), φ. 139^v (1 Αυγούστου 1619).

73. NC, b. 260 (Zorzi Sanguinazzo), prot. 3 (1617-1621), φ. 194^r (6 Ιουνίου 1620).

74. NC, b. 217 (Manoli Piri), l. 2 (1628-1630), φ. 289^v (21 Ιουνίου 1630).

75. Ο Νικολός Ράλης βαρελοποιός συμφώνησε το 1633 να εργαστεί ως βοηθός του Τζώριτση Μελισουργό, πρωτομάστορα των βαρελοποιών, για ένα χρόνο, με τον όρο όμως κατά τις γιορτές να ηγναίνει όπου του αρέσει (*con dichiarazione che detto Ralli puossi andar dove gli piace tutte le feste ordenarie*), NC, b. 81 (Zuanne Cosiri detto Cazzarà), l. 5 (1631-1634), φ. 243^v (7 Οκτωβρίου 1633).

τες), ενώ δεν θα πληρωνόταν τις αργίες των Χριστουγέννων και του Πάσχα, κατά τη διάρκεια των οποίων οι φούρνοι δεν λειτουργούσαν⁷⁶.

Οι τεχνίτες και οι επαγγελματίες ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στις γιορτές και στις λιτανείες που διεξάγονταν στην πόλη. Εκτός από τις κοινές εκδηλώσεις, τιμούσαν ξεχωριστά και τον προστάτη-άγιο της συντεχνίας τους. Την ημέρα της γιορτής του προστάτη-αγίου διεξαγόταν συνήθως γενική συνέλευση των μελών, εκλογή νέου διοικητικού συμβουλίου και εγγραφή νέων μελών. Εξάλλου την ίδια ημέρα τα μέλη των συντεχνιών ήταν υποχρεωμένα να καταβάλλουν και την ετήσια συνδρομή τους. Σύμφωνα με τα καταστατικά των συντεχνιών ο χρόνος εργασίας διακοπτόταν και από άλλες εκδηλώσεις, όπως η υποχρεωτική συνοδεία της σορού των νεκρών μελών⁷⁷. Ο ελεύθερος χρόνος των επαγγελματιών θα πρέπει να συνδεθεί και με άλλες γενικότερες λειτουργίες της πόλης, όπως για παράδειγμα τις δημοπρασίες των φόρων και των εργαστηρίων κατά τις Κυριακές⁷⁸.

Στα αστικά κέντρα την περίοδο που εξετάζουμε οι χρόνοι εργασίας μετρούνταν με τον ήχο της καμπάνας και αργότερα με τους χτύπους των ρολογιών. Ο ρόλος εξάλλου των εκκλησιών με τις καμπάνες τους στην οργάνωση του χρόνου, ωριαίου και εορταστικού ήταν καθοριστικός⁷⁹. Δεν θα υπεισέλθω σε θέματα μέτρησης του χρόνου⁸⁰. Ως προς τους μηχανισμούς μέτρησης του χρόνου, την περίοδο που εξετάζουμε στην πόλη του Χάνδακα συνυπάρχουν ο φυσικός χρόνος που είναι η ανατολή και η δύση του ηλίου, ο εκκλησιαστικός χρόνος του ήχου της καμπάνας αλλά και ο κοσμικός χρόνος των ρολογιών⁸¹. Πάντως, στις πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί για την ύπαρξη ρολογιών στην πόλη του Χάνδακα, αξίζει να προστεθεί ακόμα μία. Σε ανέκδοτο έγγραφο σώζεται η μαρτυρία για την κατασκευή ρολογιού το 1643 από χρυσοχό στο καμπαναριό του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών

76. NC, b. 183 (Nicolò Negri), l. 18 (1637-1641), φ. 291^v-292^r (26 Αυγούστου 1641). Πβ. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρασκευή και πόληση ψωμιού, 478.

77. Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενεϊκής περιόδου*, Ρέθυμνο 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 66, 98, 117-118, 140-146. Στη δυτική Ευρώπη τα ωράρια εργασίας στον κόσμο των επαγγελματιών ρυθμίζονταν και από τις συντεχνίες, βλ. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, μετάφραση Μαριάννα ΤΖΙΑΝΤΖΗ, Αθήνα 1999, 447.

78. Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, "Dominica mattina che si fanno gli incanti..." Αφετηρία για μια έρευνα, *Εώς και Εσπέρα* 3, 1996-1997, 160.

79. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Χρόνος και εορτές και Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Η ποιητική της πόλης, *Τα Ιστορικά*, τόμ. 17, τευχ. 32 (Ιούνιος 2000), 51.

80. Το θέμα αυτό έχει ήδη μελετηθεί. Βλ. σχετικά ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Σε αναζήτηση του «χρόνου», 73-76.

81. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, όπ., 72-73.

οδη να σημειν και να ρεσποντερη παντα νιτη ορες, όπως το ρολόι της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου⁸².

Συμπερασματικά, ο χρόνος εργασίας των επαγγελματιών και των τεχνιτών ήταν το αποτέλεσμα πολλών παραγόντων και ανάλογα με το επάγγελμα αυξανόταν ή μειωνόταν κατά τη διάρκεια της ημέρας ή μίας μεγαλύτερης χρονικά περιόδου. Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται στους ρυθμούς εργασίας των εργαζομένων σε ένα μικρό οικογενειακό εργαστήριο, όπου ο εργάσιμος χρόνος δεν είχε άμεση σχέση με το ημερομίσθιο και ο τεχνίτης αμοιβόταν με την ολοκλήρωση του έργου, *ad opera*, και στους τεχνίτες που εργάζονταν στα κρατικά ναυπηγεία, οι οποίοι πληρώνονταν *ala giornata*⁸³. Οι ώρες απασχόλησης αυξάνονταν στις χαμηλότερες βαθμίδες εξέλιξης κάθε επαγγέλματος και επομένως συνιστούν δείκτη των εργασιακών συνθηκών των μαθητευομένων κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Οι προθεσμίες που συμφωνούνταν ανάμεσα στους τεχνίτες και στους παραγγελιοδότες εξαρτώνταν, εκτός από το φόρτο εργασίας του τεχνίτη, από το μέγεθος της κατασκευής, την προμήθεια των υλικών, αλλά και τη βιασύνη του πελάτη. Σε άλλα επαγγέλματα, όπως οι ναυτικοί και οι βαρελοποιοί, οι προθεσμίες καθορίζονταν από την περίοδο της συγκομιδής των σταφυλιών ή από τους εποχικούς ρυθμούς των θαλάσσιων ταξιδιών αντίστοιχα.

Η πολιτεία διαχειριζόταν τον ελεύθερο χρόνο των επαγγελματιών και των τεχνιτών έχοντας θεσμοθετήσει τις αργίες, κατά τη διάρκεια των οποίων απαγορευόταν η εργασία και η λειτουργία των καταστημάτων, ενώ συγχρόνως τις καθιστούσε υποχρεωτικές με σχετικά διατάγματα. Από τη συνεχή όμως επανάληψη των σχετικών διατάξεων και από τις μαρτυρίες των συμβολαιογραφικών πράξεων καταδεικνύεται ότι οι αργίες σπάνια τηρούνταν, ενώ το ίδιο το κράτος επέτρεπε σε πολλούς από τους επαγγελματίες να εργάζονται τις ημέρες των αργιών.

Για να τελειώσω λοιπόν με τον τρόπο που άρχισα, σε ανέκδοτο έγγραφο του 1539, το οποίο προέρχεται από τη σειρά *Bandi* του Δούκα της Κρήτης αναφέρεται ότι η *marangona* χτυπούσε και στο Χάνδακα. Πρόκειται για διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο οι αρχές της πόλης γνωστοποιούσαν σε όλους τους τεχνίτες και τους καταστηματάρχες, ότι με ποινή 5 υπερπύρων για τον καθένα, αυθημερόν, μόλις χτυπούσε η μεγάλη καμπάνα *dela marangona*, όφειλαν να κλείνουν τα εργαστήριά τους και να αφήνουν

82. NC, b. 226 (Michiel Peri), l. 3 (1641-1646), φ. 202^v (23 Μαρτίου 1643). Πβ. Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥ-ΔΑΚΗ-ΚΥΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, «Ασμί λαβοράδο και χρυσάφι φίνον»: Αρχειακές πηγές για την αργυροχοΐα και τη χρυσοχοΐα στην Κρήτη της βενεϊκής περιόδου, *Πειραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 2/2, Ηράκλειο 2000, 379.

83. DEGRASSI, *L'economia artigiana*, 69.

την εργασία τους προκειμένου να εργαστούν στα δημόσια έργα⁸⁴. Αν και δεν αποδεικνύεται ότι η *marangona* σήμαινε την έναρξη και τη λήξη της καθημερινής εργασίας των τεχνιτών του Χάνδακα, όπως συνέβαινε στη Βενετία, η σύνδεσή της όμως με τους καταστηματάρχες και τους τεχνίτες της πόλης γενικότερα δεν αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

---

84. DC, b. 15bis (Bandi), reg. 9 (1538-1543), φ. 66^r (7 Μαΐου 1539).
